

תוניסיה

(Tunisia). מדינה בצפון אפריקה, גובלת באלג'יריה במערב ובלוב במזרח. יהודים ישבו בה מימי בית שני, ואולי אף לפני-כן. במאות השמינית-ה-11 היתה קירואן מרכז התרבות של יהודי צפון אפריקה, ובין גדולי התורה שהעמידו ישיבותיה היה ר' יצחק אלפסי.

בת' התיישבו מעטים מגולי ספרד, ואחר-כך התיישבו בה יהודים מאיטליה, במיוחד מליוורנו. גם בחסות צרפת, שהוטלה על ת' ב-1881, נחלקו היהודים לשני יסודות חברתיים: ה'ליוורנזים' ('גראנה') היו בעלי זיקה תרבותית לאיטליה ונחשבו לבני-חסותה, ואילו ה'תואנסה', רוב היהודים, היו בגדר נתיני הבי, מעמדם לא השתנה ביסודו, אך עברו עליהם כול התמורות הארגוניות והמדיניות שנתלו לנכחות הצרפתית.

למרות כול הלחצים של יהדות צרפת, סירבו השלטונות הצרפתים להעניק ליהודי ת' אזרחות צרפתית, כפי שניתנה ליהודי אלג'יריה. ואולם, ערב מלחמת-העולם הראשונה ריכזו השלטונות את סירובם והחלו לתת באורח סלקטיווי אזרחות צרפתית לאלפי יהודים ששירתו בצבא או במינהל הצרפתי.

ערב מלחמת-העולם השנייה ישבו בת' כ-85,000 יהודים, שהיו 2.7% מכלל התושבים. שלא כבשאר הקהילות בצפון-אפריקה, התרכזו יהודי ת' במספר קטן של יישובים, יותר ממחציתם ישבו בתוניס הבירה. דבר זה היה אחד הגורמים שהמודרניזציה של יהדות ת' היתה מקיפה ועמוקה יותר משל שאר יהודי המגרב. היא באה לידי ביטוי בכול תחומי החיים, ולוותה בתסיסה פוליטית ואינטלקטואלית ערה ביותר ובה נטלו חלק חוגים יהודים מכול הזרמים – ציוניים, סוציאליסטיים וקומוניסטיים; מספר הסוציאליסטים והקומוניסטים גדל עם בואם של פעילים אנטי-פשיסטים שברחו מאיטליה שבשלטון בניטו מוסוליני.

במלחמת-העולם השנייה היה גורלם של יהודי ת' שונה מגורל אחיהם במגרב בכך שהם היו היחידים שהתנסו בכיבוש גרמני ישיר, ואולם, עד לכיבוש בידי הגרמנים בנובמבר 1942, היה מצבם דומה ביסודו למצב יהודי מרוקו, בהיותם ברובם המכריע נתיני ת', אף שכמה אלפים מהם היו בעלי אזרחות צרפתית או אזרחות איטלקית.

בשבועות הראשונים של המלחמה, וכן אחרי כניעת צרפת ביוני 1940, גברה גם בת' במידה רבה ההסתה ביהודים, והשתתפה בה האוכלוסייה המוסלמית. בתוניס, בחמאם ליף, בנאבל (Nabeul), בקאפצה (Gafsa; גאבס [Gabes]) ובמקומות רבים אחרים הותקפו בתי יהודים וחנויותיהם. השלטונות הצרפתיים ייחסו מאורעות אלה להשפעת העיתונות האירופית המקומית. ואולם, גורם חשוב היה המצב החדש שנוצר עקב תבוסת צרפת, שכן בעוד משטר וישי עושה את צעדיו הראשנים, נראתה צרפת בעיני המוסלמים כענק שעוצמתו נופצה לרסיסים בידי הנאצים. תבוסת המעצמה הקולוניאלית הגבירה בקרב התושבים במקומיים את השאיפה לעצמאות, והם הנחיתו את מכותיהם הראשונות על החוליה החלשה ביותר של

ה'סדר הקולוניאלי', היהודים, שקידומם נתפס כאחד ההיבטים השנואים ביותר של המשטר הקולוניאלי. בדומה ליהודי אלג'יריה ומרוקו עוררה כניסת צרפת למלחמה בליבם של יהודי ת' תחושה אמיתית של פטריטיזם צרפתי. ה'סולידריות עם צרפת הליברלית ושחרת השלום', ה'מגינה על החלשים והנדכאים' – כדברי הרב הראשי של תוניס, הרב חיים בלעייש – היתה כנה ומוחלטת. הרב בלעייש קרא ליהודים לקנות אגרות חוב של ממשלת צרפת, ובכול ערי המדינה אירגנו היהודים משמרות צום ותפילה למען נצחון צרפת ובעלות-בריתה.

גם בת' ציפתה אכזבה מרה ליהודים, אשר, כשאר יהודי צפון-אפריקה בשלטון וישי, מצאו עצמם כבולים בסדרה ארוכה של חוקי גזע, שמידת יישומם היתה תלויה ברצונו הטוב של המושל הכללי, האדמירל אסטבה ובשיתוף-הפעולה של פקידי המינהל שסרו למרותו. ואכן, התמזל מזלם של יהודי ת' וחוקי הגזע הללו הוצאו לפועל באופן חלקי בלבד, שכן כנוצרי אדוק לא נטה אסטבה להוציא לפועל את הצווים האנטי-יהודיים, ועד מרס 1942 עיכב את הצווים העיקריים הקשורים בהפעלת תקנון היהודים. מאוקטובר 1940 הוא אף לא נרתע בכמה הזדמנויות להראות יחס אוהד לקהילה היהודית, אם על-ידי הענקת תשורות לנזקקים היהודים ואם על-ידי עריכת ביקור רשמי בבית-הכנסת העתיק בג'רבה (Djerba). נוסף לגישתו החיובית של המושל הכללי, ובמידה מסויימת גם ליחס האוהד ליהודים מצד הבי מונצף (Bey Moncef), יש לציין את היוזמות של האיטלקים, שתרמו בפועל לשים מכשולים בדרך הפעלתם של חוקי הגזע. הנציגים האיטלקים נסערו במיוחד כאשר ב-1942 רצו שלטונות וישי להפקיע את הרכוש שהיה בידי היהודים, בהתאם לצווי ה'ארזציה' של המשק. הם דרשו מהצרפתים שלא להפקיע את הרכוש שהיה בידי 5,000 היהודים בעלי אזרחות איטלקית, מכיוון שהניחו שיוזמת הצרפתים אינה אלא אמתלה להשתלט על הרכוש הרב שהיה בידי הנתינים האיטלקים, ועל-ידי כך לפגוע במעמדה של איטליה בת'. בעיצומו של הסכסוך בינם ובין הצרפתים, ביקשו האיטלקים את התערבות הגרמנים, והללו תמכו באיטלקים והצרפתים נאלצו לוותר על רעיון האריזציה כולו. הם נמנעו מלהחיל אותו על בעלי אזרחות תוניסאית בלבד, מתוך חשש שאלה עלולים להעביר את רכושם לידי אחיהם בעלי האזרחות האיטלקית ובכך לפגוע עוד יותר בכלכלת ת'.

ב-9 בנובמבר 1942 נכנסו כוחות הגרמנים והאיטלקים לת' בתגובה על פלישת כוחות בעלות-הברית לאלג'יריה ולמרוקו, ואולם, עד ראשית דצמבר היה מצבם הצבאי של האיטלקים והגרמנים רופף ביותר. הם סבלו מהתקפות בלתי פוסקות מצד בעלות-הברית, שב-24 בנובמבר כמעט הצליחו לגרשם מת'. במישור הפוליטי היתה מדיניות הגרמנים בת' מלאת סתירות. כך, למשל, העניקו הגרמנים חופש פעולה לתנועה הלאומית התוניסאית – הניאו-דסתור של חביב בורגיבה – אך המשיכו להכיר בריבונות צרפת, ונמנעו לפגוע באושיות משטר החסות. עמדתם האמביוולנטית לא מצאה חן לא בעיני האיטלקים, שלאחר אובדן לוב קיוו למצוא פיצוי כלשהו בת', ולא בעיני המוסלמים, שהאמינו שהגרמנים יסלקו את

הצרפתים ויכירו בעצמאות ת'. ככול שנתגלו הסתירות במדיניות הגרמנים וככול שרבו סימני כשלונם הצבאי, כן נמנעו התוניסאים מלשתף עמם פעולה. מעטים בלבד הצטרפו ליחידות הערביות שהקים הורמכט (Deutsch-Arabishe-Lehrabteilung) או לשורות ה'פלנגות האפריקניות' שהקימו קצינים צרפתיים שפעלו בחסותם.

על רקע זה נאלצו הגרמנים להמתין, ורק ב-23 בנובמבר עשו את צעדם האנטי-יהודי הראשון, כאשר עצרו ארבעה מראשי הקהילה, ביניהם נשיא הקהילה, משה בורג'ל. ואולם, כעבור כמה ימים שוחררו הארבעה בהתערבותם של המושל הכללי הצרפתי, של ראש-עיריית תוניס המוסלמי ושל הקונסול האיטלקי. ב-6 בדצמבר הכריזו הגרמנים על ביטול ועד הקהילה והטילו על משה בורג'ל להקים ועד בן תשעה חברים, והוועד החדש אמור היה לגייס בתוך יממה אחת 2,000 יהודים לעבודת כפייה. בהתערבות השלטונות הצרפתיים קיבל הוועד דחייה של 24 שעות, אך למרות כול מאמציו הצליח לגייס רק 120 איש. בתגובה תפסו הגרמנים עשרות בני-ערובה מבין ראשי הקהילה, פתחו במאסר המונים ברובע היהודי, ואיימו לפוצץ את בית-הכנסת המרכזי של תוניס. בלית ברירה ומחשש מפני הבאות פנו אחדים מראשי הוועד לגרמנים וביקשו עוד ארכה, כדי שיוכלו להתארגן ולמלא בצורה הטובה ביותר את המשימה שהוטלה עליהם. מפקד הס"ס בתוניס ולטר ראוף הסכים לבקשה, ובניצוחו של העורך-דין פול גז החל ועד הגיוס לפעול במרץ רב בכול ענייני הקהילה, שכן היה עליו להקים לא רק מנגנונים לגיוס ולמיון עובדי הכפייה, אלא גם לטפל בהעברתם למחנות בהתאם להוראות הגרמנים, לדאוג למחייתם ולמצב בני משפחותיהם. בהדרגה הפך הוועד למעין מוסד מתווך בין היהודים לגרמנים, שהפקיעו מהשלטונות הצרפתיים כול סמכות בענייני הקהילה היהודית.

בסך-הכול נלקחו קרוב ל-5,000 יהודים לעבודת כפייה. הם פוזרו בכ-30 אתרים ומחנות לאורך החזית. המחנה העיקרי והקשה ביותר היה בביזרתה (Bizerte). בשבועות הראשונים השתדלו ראשי הוועד לתת לגיוס אופי כללי, אך אחר-כך נוצר הרושם כאילו עבודת הכפייה נועדה בעיקר לבני השכבות החלשות, ואילו בני הבורגנות נפטרו מהגיוס מטעמי בריאות, לא תמיד בצדק. ואולם, ככול שהתערער המצב הצבאי של הגרמנים כן התרבו הבריחות מהמחנות. ועד הגיוס התרשל יותר בעבודתו ומחודש מרס 1943 היה מספר המגויסים קטן בהרבה ממספר הבורחים. בעת התמוטטות הגרמנים וכניעתם בתחילת חודש מאי הועסקו בעבודת כפייה לא יותר מ-1,600 יהודים.

עבודת הכפייה הונהגה גם בערים אחרות, ואולם לא בהיקף גדול כבתוניס. בצפאקס (Sfax) דרשו אנשי הס"ס 100 עובדים יהודים באורח קבע לפריקת כלי-רכב צבאיים ולבניית מיקלטים. את שכרם קיבלו עובדי הכפייה מידי הקהילה. כמה שבועות לאחר בואם לצפאקס רצו הגרמנים לכלוא את כול הגברים היהודים הכשירים לעבודה, ואולם, מחשש למגיפה ויתרו על הוצאת זממם לפועל. בסוסה (Sousse) נקראו כול היהודים בני 18-50 להתייצב

לעבודת כפייה. המגוייסים הובאו כול בוקר לנמל לתקן את הנזקים שגרמו ההפצצות של בעלות-הברית. גם בסוטה רצו הגרמנים לכלוא במחנה ריכוז גדול את כול יהודי הסביבה, אך תוכניתם זו, וכן דרישתם להכריח את היהודים לשאת טלאי צהוב, לא יצאו לפועל.

רוב מחנות העבודה שבהם הוחזקו יהודים היו בחוות מבודדות ואף בשדה הפתוח, על-פי רוב בלי מיתקנים ניאותים. המחנה בביזרתה היה היחיד שנראה כמחנה לכול דבר. תחילה היו בו כ-500 עובדי כפייה. האסירים חולקו לקבוצות עבודה, בראשות 'קאדרים' יהודים שמינו הגרמנים או ועד הגיוס. תפקידי השמירה במחנות היו בידי אנשי צבא גרמנים, איטלקים או צרפתים, אך לא בידי הס"ס, שסמכויותיהם הוגבלו לתחומי תוניס והערם האחרות. במחנה שרר משטר אכזרי, והעובדים הועבדו בפרך 14 שעות ביממה ונענשו על כול עבירה קטנה ביותר. האסירים שהיו במחנות שבפיקוח האיטלקים זכו ביחס טוב בהרבה. הגיוס לעבודת כפייה היה היבט אחד בלבד של הכיבוש הגרמני בת'. הנאצים עצרו כ-20 פעילים פוליטיים יהודים, שלחום למחנות השמדה באירופה, ושם נספו. הגרמנים גם החרימו רכוש יהודי רב ומדי פעם הטילו קנסות כבדים על היהודים. ב-13 בפברואר 1943 נתבעו יהודי ג'רבה לשלם קנס של עשרה מיליוני פרנקים בתוך שבועיים. מכיוון שליהודי ג'רבה לא היו מזומנים, הסכימו לקבל תמורתם 50 קילוגרם זהב. גם מיהודי תוניס וקאפצה (גאבס) לקחו הגרמנים סכומי עתק.

קרוב לוודאי שמצב יהודי ת' היה מחמיר עוד יותר אם היה הצבא הגרמני מוסיף לשהות בה. צבא זה שבו היו מעט אנשי ס"ס ורבים בו היו שרידי צבא רומל שהביסו הבריטים בלוב, היה חסר ביטחון עצמי ומשמעת. מוקף מכול עבר ובלי כול אפשרות לנסיגה מסודרת, הוא השקיע את כול מאמציו להישרד מה גם שלא נהנה מסיוע רב מצד האוכלוסייה המקומית. ביום ו', 7 במאי 1943, בשעות אחר הצהריים, שיחררו בעלות-הברית את תוניס ואת בירתה. חלפו עוד שישה ימים והמערכה בת' באה אל קיצה. אך בכך לא תמו תלאותיהם של יהודי ת', כי מייד לאחר כניסת הצרפתים נעצרו עשרות יהודים בעלי אזרחות איטלקית באשמת 'שיתוף פעולה' עם האוייב ונשלחו למחנות שמהם הוצאו אחרוני עובדי הכפייה של השלטון הנאצי, ורק כעבור מספר שבועות שוחררו.